

Osmanlı Döneminde Kudüs'teki İlmî Hayat

The Scientific Life in Jerusalem During the Ottoman Period

Halide ASLAN,^a
Mohanad ALAMLEH^a

^aİslâm Tarihi AD,
Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi,
Ankara

Geliş Tarihi/Received: 20.01.2016
Kabul Tarihi/Accepted: 21.01.2016

Yazışma Adresi/Correspondence:
Halide ASLAN
Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi,
İslâm Tarihi AD, Ankara,
TÜRKİYE/TURKEY
haslan@ankara.edu.tr

ÖZET Çok farklı dinleri kendisinde barındıran Kudüs, 636 yılında Hz. Ömer tarafından fethedilerek Müslüman coğrafyasına dahil edilmiş ve 1516 yılında Osmanlı yönetimine geçmiştir. Özellikle Kanuni Sultan Süleyman döneminde en mamur dönemini yaşayan Kudüs, bu sırada yapılan imar faaliyetleri ile oldukça değişmiştir. Genel olarak Osmanlı'nın müreffeh devri diyebileceğimiz bu dönemden sonra, duraklama ve gerileme dönemleri de yine şehirde yansımalar bulmuştur. Eğitim, sağlık gibi çeşitli kurumlarda ve vakıflarda içinde bulunulan durum kendini hissettirmiştir. XIX. yüzyılda Osmanlı'nın genelde sergilemiş olduğu idari yapılanmalar Kudüs'te de görülmüştür. Yabancı konsoloslukların açılması, Yahudi göçü ve yenileşme çalışmaları bunlardan sadece birkaçıdır. Bu değişiklikler toplumun demografik yapısını etkilediği gibi, farklı açılardan da belirleyici olmuştur. Kurumsal anlamda, eğitim, sağlık, imar ve dini kurumlara da etki etmiştir. Bu çalışmada bu kurumlardan birisi olan eğitim ve bunun belirleyici olduğu ilmi hayat kısmı aydınlatılmaya çalışılmıştır. Osmanlı döneminin geneli zaman dilimi olarak seçilmiş, eldeki malzeme nispetinde bazı dönemlere diğerlerinden daha fazla ağırlık verilebilmiştir. İlmî hayat sadece Müslümanlar açısından değil, Gayrimüslimler açısından da değerlendirilmeye çalışılmıştır. Kaynak olarak her türlü veri grubu kullanılmıştır. Dönem kronikleri, arşiv belgeleri ve şer'iyye sicilleri bunlara örnek verilebilir.

Anahtar Kelimeler: Kudüs, ilmî hayat, Osmanlı Kudüs

ABSTRACT Jerusalem, as a city of prophets, is a holy place for muslim people as much as it is for jewish and christians. It had conquered by the Hz. Omar in 636 and had been included in Muslim geography. It passed the Ottoman administration in 1516. The most flourishing period in the period of Kanuni Sultan Suleyman in Jerusalem, it has been changed by construction activities during this time. The periods of stagnation and regression experienced by the Ottoman Empire had its reflections on the city causing their effects on various establishments such as endowments, education and healthcare foundations. This study is one of these institutions in training also aimed to explain the science of life and that it was decisive part. Not only in terms of scientific life, Muslims have been evaluated in terms of non-Muslims. All kinds of data was used as a resource to the group. The chronicles of the period, archival documents and records ser'iyye reciprocating.

Key Words: Jerusalem, scientific life, Ottoman Jerusalem

Journal of Islamic Research 2015;26(3):93-9

MEMLÜKLER VE OSMANLI DÖNEMLERİ ARASINDA KUDÜS'TEKİ KÜLTÜREL YAPI

Kudüs Müslümanlar için olduğu kadar diğer dinler için de önemli belde olduğu bilinmektedir.¹ Dönem dönem farklı dinlere ev sahipliği yapmış çatışmaların olduğu bu belde zaman zaman barışı da yalalamıştır.

Kudüs'te Osmanlı idaresi 1516 tarihi ile başlatılmaktadır. Kudüs Osmanlı ile eğitim ile tanışmamıştır elbet, ancak özellikle kanuni dönemindeki ilerlemeler, devletin hemen her yerinde, her kurumuna sirayet etmiştir. Bundan ilmi hayat ve eğitim kurumları da nasibini almıştır.²

Osmanlı Kudüs'ünün iyi anlaşılabilmesi için ondan önceki dönemin de göz önünde bulundurulması gerektiği muhakkaktır. Zira tarihi süreçler bıçak gibi keskin olmayıp zaman zaman bir asrı bulabilen yayılmalar gösterebilmektedir. Sebepler ve sonuçlarına bakıldığında, bu süreçlerin iyi analiz edilmesi gerektiği malumdur.

Osmanlı'ya çok sayıda kurum ve işleyiş miras bırakan Memlûkler dönemine baktığımızda; Kudüs'teki ilmî hayat gelişmiş ve Memlûklü sultanları bu konuya önem verdikleri görülmekte ve çok sayıda dini yapı inşa edildiği dikkat çekmektedir.³ Memlûkler döneminde Kudüs İslâm aleminin en önemli ilmî merkezlerinden biri haline gelmiş, dünyanın pek çok bölgesinden eğitim veren de alan da Kudüs'e uğramıştır.⁴ O dönemlerde her okulda, en yaşlı ve bilgesinin başkanlık yaptığı bir öğretim heyetinin olduğu, daha sonra öğretmenler, öğretmen yardımcılardan oluşan bir yapıdan müteşekkil olduğu görülmektedir.⁵ Bu görevlilerin okulun vakfından belirli maaşlar aldıkları tespit edilmektedir.⁶ Memlûkler döneminde Al-Salihiye, Al-Kerimiye, Al-Omariye, Al-Bakriye, Al-Me'muniye, Al-Raşadiye ve Al-Sultaniye en önemli okullar olarak sayılmaktadır. Bu okullar başta olmak üzere Kudüs'te ve Filistin'in diğer bölgelerinde, Şam'da ve Mısır'da İslâm kültürünün yayılmasında önemli katkılar sağlamışlardır.

¹ Bu konu makalenin içeriği ile doğrudan ilgili olmayıp, detaya girilmemiştir. Bu hususta çok sayıda çalışma olmakla birlikte son zamanlarda yapılanlarından birkaçı için bkz. Gül M. Müslümanların Kudüs'ü Fethi, Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi 2001; (2): 47-58; Tomar C., Demirkent I., Avcı C., Harman Ö. F., el-Aseli K. C. Kudüs. DİA, 26. Cilt, İstanbul; 2002. s.334; Zeevi D. Kudüs 17. Yüzyılda Bir Osmanlı Sancağında Toplum ve Ekonomi. çev. Serpil Çağlayan. İstanbul; 2000; Goitein, S. D. Al-Kuds. El. 5. Cilt. E. J. Brill; 1978. s. 323-324; Heyd U. Ottoman Documents on Palestine: 1552-1615. Oxford; 1960; Gül M. XI.-XIII. Yüzyıllarda Kudüs (doktora tezi) Elazığ; 1997. s.29-42.

² Mazza R. Jerusalem From The Ottoman to the British. London and New York; 2009. s.12-46.

³ Zekkâr S. "Filistin fi 'ahdi'l-Memâlik", el-Mevsu'atü'l-Filistiniyye, 2. Cilt. Beyrut; 1990. s.527-693.

⁴ Armstrong C. Jerusalem: One City, Three Faiths. New York; 1997. s.509.

⁵ Abdülmehdî A.H. el-Medâris fi Beyti'l-Makdis. Amman; 1981. s.113.

⁶ Kalkaşendî Subhu'l-aqsâ. 5. Cilt. Kahire; 1331. s. 464.

Osmanlılar diğer devletler gibi, Kudüs'e çok önem vermişlerdir, hatta dinî ve ekonomik öneme dayanarak ona "Kudüs Şerif" ismini verdikleri ileri sürülmektedir. 1516 yılında Mercidabık Savaşı Sultan Selim'e Kudüs'ün kapılarını açmıştır. Sultan Selim Kudüs'ü ziyaret etmiş Kudüs ahalisi Sultanı hoş karşılamışlardı. Onun oğlu Kanuni Süleyman (1520-1566) döneminde Kudüs'te durum çok daha iyi hale getirilmişti. Kanuni, Osmanlı topraklarının genelinde olduğu gibi burada da hukuki yapıyı düzenledi, Kudüs'ü üç sancağa böldü, *Kudüs, Nablus ve Gazza sancakları* olmak üzere. Bu sancakların tamamı Şam' bağlıydılar. Sultan Süleyman imar faaliyetlerine de ağırlık vermiş, çok sayıda yapı ve kuruluşu şehirde inşa ettirmiştir. Kudüs surnu, camileri, sebiller, Al-Sakhra kubbesini tamir ettirmiş, Al-Rusasiye Medresesini ve Kaleyi restore emri vermiş, Al-Sakhra'nın batısındaki Nebi Mihrabı'nı inşa ettirmiştir.⁷

Padişah ve eşlerinin vakıf hizmetlerinden kutsal mekanlar da nasibini almıştır. Sultan Süleyman'ın eşi Hürrem Sultan (Roxelanne) Kudüs'te Sultana özel bir yapı inşa ettirmiştir. Bu yapı kompleksi cami, okul, han ve ilim talebelerine ve fakirlere bedava yemek dağıtan bir aşevinden oluşmaktadır.⁸

Kudüs'te ilim ve kültür hayatının Osmanlı döneminde önemini koruması ve şehrin bu alanda bir cazibe merkezi olmasında farklı İslâm ülkelerinden gelen çok sayıda âlimin Mescid-i Aksa'yı ziyaretleri ve bir kısmının burada kalmasının etkisi büyüktü. Vakıflarla desteklenen medreselerin etrafı tasavvufi hayat açısından da canlandı. Mescid-i Aksa ve Şam Kapısı civarında birçok tekke ve zaviye bulunmakta idi, Mevleviyye, Şazeliyye, Rifaiyye ve Ahmediyye gibi tarikatlar verdikleri dini eğitimin yanı sıra şehrin dini ve kültürel hayatını belirleme noktasında oldukça etkin role sahipler idi.⁹

Kudüs'te Osmanlılar dönemindeki Müslümanlara ait eğitim kurumları sadece bu dönemde ku-

⁷ ed-Debbâğ M. M. Bilâdünâ Filistin. 1. Cilt. Amman; 1973. s.241-270.

⁸ Armstrong C. s.528.

⁹ El-Aseli K. C. Kudüs (Osmanlı Dönemi ve Sonrası). DİA. 24. Cilt. İstanbul; 2002. s.337; Köse F. B. Osmanlı Dönemi Kudüs'ünde İdari Ve Sosyal Yapı. BELGÜ Ardahan Üniversitesi İnsani Bilimler Ve Edebiyat Fakültesi Dergisi 2015; 1(1): 185.

rumuş değildir. Medreseler Memlûk dönemine göre sayıca düşüş göstermiş olsalar bile XVII. yüzyılda şehirde, Memlûklerden kalan elli altı medresenin dışında kırk medrese daha faaliyet göstermekte idi. Bu yüzyılın son çeyreğinde Harem-i Şerif'in etrafında medreseler için ayrılmış iki yüz civarında oda bulunmaktaydı.¹⁰

XVII. yüzyılın başlarında Sultan Süleyman'ın ölümünden sonra Osmanlı Devleti'nde duraklama işaretleri görülmeye başlamış ve bu durum Kudüs'e de yansımıştır. XVIII. yüzyılın başlarında var olan vakıfların azalması, birçok esnaf ve el sanatçısının Al-Asatane'ye göç etmesi ve kütüphanelerin ve ilim yuvalarının hazinelerinin İstanbul'a nakil edilmesi sonucunda Kudüs'teki okulların sayısı da azalmaya başlamıştır.¹¹ Bir başka deyişle Mısır ve Şam ilmî anlamda da sosyal ve ekonomik anlamda da merkezden kenara çekilmiştir.¹²

Bu dönemde medreseler, bimaristanlar, ribatlar ve zaviyeler eski canlılıklarını kaybetmiş olsalar da hala işlevselliklerini tam olarak yitirmemişlerdi. Ancak genellikle İstanbul'dan gelen kadı dışındaki dini yetkililerin çoğunlukla Kudüs'ün ileri gelen ailelerinden atanması, eski ailelerin dini memuriyetler ve özellikle dini tedris için personel sağlaması kısaca bu görevlerin ırsî hale gelmesi, eğitim standartlarının bozulmasına neden oldu. Bu durum XVII. yüzyılda din ve eğitim görevlilerinin kaliteli eğitim alamamasına yol açmıştır. Kudüs kadılarından Ayyâşî'ye göre teşrifat esasları nedeniyle tayin edilen en-Nafâtî, kendisinin eğitiminde arzu edilen yararlılığı gösteremediği; seyyah el-Hıyârî'nin 1670 yılında Mescid-i Aksa'da usta bir öğretici aradığı ancak bulamadığı bilgisi yer almaktadır. 1627 yılında ünlü müellif el-Mağribî ve Ahmed el-Mikârî'nin bir ay süre için orada ders verdikleri gibi bazen seçkin müderrislerin eğitim vermek üzere Mescid-i Aksa'ya gittiği durumlar da söz konusu olabilmekte idi.¹³

1672 yılında Kudüs seyahatini gerçekleştirdiğini ifade eden Evliya Çelebi, burada yedi daru'l-

hadis, on daru'l-kurra, kırk sıbyan mektebi ve yetmiş tekke bulunduğu kaydını düşmüştür. Önemli vakıf gelirleri bulunan bu tekkelerin en önemlileri Abdulkadir Geylânî, Seyyid Ahmed Bedevî, Sâdî, Rifâî¹⁴ ve Babu'l- Amud'un içinde yer alan Mevl-evî tekkeleri olarak ifade edilmektedir.¹⁵

Kudüs'te 1869 yılından önce modern eğitim anlamında ıslahat hareketlerinden söz edilememektedir. Bu tarihle beraber, Maarif idaresi kamu okullarına, özel okullara Fransız ve Yunan Rahibe okulları gibi misyonerlik okullarına ve Yahudi okullarına izin vermeye başlamıştır. Dolayısıyla ilim camiasının ve eğitim kurumlarının çehresi değişmiştir.¹⁶

1870'lere gelindiğinde Kudüs'te Müslümanların eğitim kurumları içinde on küttab ve buna yakın sayıda medrese olduğu kaydedilmiştir.¹⁷ Sultan Abdülhamid döneminde ise, muhtemelen sultanın ümmet birliği projesinin de bir ürünü olarak, iptidai mektep sayısının üç yüzün üzerine çıktığı beyan edilmektedir.¹⁸ 1905-1906 yıllarında ise resmî olan üç yüz elli erkek ve iki kız iptidaisine karşın bir özel erkek iptidaisi eğitim verdiği öğrenilmektedir.¹⁹

Talim ve terbiye hususu Kudüs'ün kültürel ve ilmî yönde gelişiminde önemli bir yere sahip olmuştur. Eğitim merkezleri ve enstitüler Osmanlı ilk dönemlerinde olduğu gibi son dönemlerinde de varlığını sürdürmüştür. Bu canlılıkta Kudüs dışında çok farklı bölgelerden gelen alimlerin etkisinin olduğundan bahsedilmiştir.

Osmanlı Dönemde Kudüs'ünde ki eğitim kurumlarını aşağıda ki sınıflandırabilmek mümkündür:

Camiler: Aksa Camii en önemli ve en eski eğitim merkezi sayılmaktadır. Eğitim ve öğretim işi belirli ailelere mahsus olduğu için çocuklar bu işi

¹⁰ El-Aseli K. C. Jerusalem under the Ottoman, Jerusalem in History, ed. El-Aseli K. C. Scorpion Publishing, England; 1989. s.213; Köse F. B. s.186..

¹¹ El-Aseli. Kudüs. s.337

¹² Zekkâr S. s..164.

¹³ El-Aseli, Jerusalem under the Ottoman. s.211-213; Köse F. B. s.186.

¹⁴ Evliya Çelebi. Seyahatname (Hatay, Suriye, Lübnan, Filistin) Haz. İsmet Parmaksızoğlu. Ankara; 1985. s.258.

¹⁵ Göksoy H. A. Kaybolan Kültür ve Sanat Merkezleri: Mevlevihaneler. İlgi 2002; 103: 16.

¹⁶ Armstrong C. s.564.

¹⁷ Nicault C. Kudüs 1850-1948. çev. Estreya Seval Vadi. İstanbul; 2001.s.92.

¹⁸ İhsanoğlu E. Osmanlı Eğitim ve Bilim Kurumları. Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi I-II, ed. İhsanoğlu E. IRCICA. 2. Cilt. İstanbul; 1998. s.306.

¹⁹ Baltacı C. Osmanlı Eğitim Sistemi, Osmanlı Ansiklopedisi I-VII, 5. Cilt. İstanbul; 1993. s.75.

babalarından miras olarak devam ettiriyorlardı. Harcama kalemleri Osmanlı ve Mısırlı ödenekler ve özel vakıflar ile Osmanlı Sultanının özel malından temin karşılanmakta idi.²⁰

Aksa Camii Osmanlı sultanlarının ilgi odağı olmuştur. Sultan III. Mehmet 1597 yılında, Sultan I. Ahmet 1603 yılında ve Sultan I. Mustafa 1617 yılında Sahra Kubbesinin restorasyonunu yaptırmışlardır. Evliya Çelebi Kudüs'ü ziyaret ettiğinde kale ve hareme hayran kalmıştı. Onun kaydına göre, cami ve civarında sekiz yüz imam ve vaiz çalışıp maaş alıyorlardı, elli müezzin ve birçok kuran okuyucu/kurrâ vardı.²¹

Bu durum sadece Aksa Camii ile sınırlı değildi, Sinan Paşa Camii de yine Aksa camii gibi idi. Camilerde eğitim çocuk yaşlarda başlamakta idi. Kur'an-ı Kerim okuma, yazma ve hesap öğretiliyordu. Kuran kursları hocalarına şeyh veya eğitici denilmekte idi. Öğrenci Kur'an okumayı öğrenip bir kez bitirdiğinde (hatim yaptığında) tören düzenleniyor, ilahiler okunuyor ve akşam veya öğle yemeği ikram ediliyordu.²²

Aksa Camii ibadetgah yanı sıra kültür ve ilim merkeziydi, camideki ilim halkaları küçük ve büyük herkese açıktı. Sadece namaz ve dini farizaların yerine getirildiği bir mekan olmayıp, siyasi ve sosyal faaliyetler de burada yapılmakta idi.

Dinî Eğitim Veren Okullar: Kudüs'teki okulların inşası dinî ve siyasî nedenlere bağlı olmuştur. Bu durum pek çok belde için geçerli olmakla birlikte Kudüs'te din daha belirleyici olmuştur. Sünni mezheplerin öğrenimi için eğitim kurumları inşası artış göstermiştir. XVIII. yüzyılda Kudüs'te ki alim sayısı XVII. yüzyıldan daha fazla olarak kaydedilirken, daha sonra bu sayı hızlı bir düşüşe geçmiş ve Kudüs'te sadece otuz beş okul kalmıştır. Siyasî konjonktür, kötüleşen ekonomik şartlar ve vakıfların azalan gelirleri bu durumun nedenleri arasındadır.²³

Eğitim kurumlarının yapısına bakıldığında; yatılı okullar genel olarak iki kattan oluşmakta bi-

rinci kat eğitim faaliyetlerine ve ikinci kat öğrencilerin ve öğretmenlerin kalış yerine tahsis edilmişti.²⁴

Kudüs'ün en önemli medreseleri ise Halil Şamlı oğlu Kadı Zain Abdulbasit tarafından kurulan Al-Basitiye Medresesi; şeyhliği/yöneticiliği Al-Alami ailesinin üstlendiği Al-Hamra Medresesi ve Al-Salihye Medresesi sayılmaktadır. Bu medreselerde Kur'an-ı Kerim, Hadis ve Fıkıh gibi çok sayıda dersin eğitimi verilmekte idi.²⁵

Dahiliye kaleminden çıkan bir belgeden, Kudüs'teki mekteplerde okutulacak eserlere Osmanlı merkezi yönetimi müdahale etmekte ve bu konuda gerekeni yerine getirmekte idi. İlgili belge; Rüşdiye mekteplerinde okutulmak ve meccânen dağıtılmak üzere Kudüs'e gönderilen Hıfz-ı Sıhhat adlı kitabın, Arapça'ya çevrilip Matbaa-i Osmaniye'de bastırılmasından bahsetmektedir.²⁶

Kamu ve Özel Okullar: XIX. yüzyıl her ne kadar çalkantılı ve nazik bir dönem olsa da, Kudüs düşünsel ve kültürel gelişme yaşamıştır. Muhammed Ali'nin Filistin'e yönetimi (1831-1840) döneminde Kudüs tarihinde değişim söz konusudur. Osmanlı Devleti, modern eğitim sistemine geçilmesi kanaatine varmış ve öğrenciler için modern sisteme dayanan kamu okulları yapılması gerektiğine karar vermiştir. 1898 yılında Osmanlı Kamu Maarif Bakanlığının ilk yıllığı yayınlanmış ve yeni müfredata ihtiyaç olduğu vurgulanmıştır. 1896 yılında Kudüs'te ki rüşdiyeye 81 öğrenci kaydolmuştur. 104 öğrenci kayıt olan üçü ortaokul olmak üzere Hristiyanlar için dört okul, Rumlar Ermeniler ve Latinler için olup; dördüncüsü 140 öğrenciye sahip temel eğitim okuludur.²⁷

Hristiyan ve Yahudilere ait dinî kurumlar aynı zamanda cemaatlerin eğitim ihtiyacına cevap vermekte idi. Bunun yanında müstakil okullar da kurulmaya başladı. Yabancı okullar ise Hristiyan misyonerlik yapan bir kuruluşa bağlıydı. XVIII.

²⁰ el-Aseli K. C. Mekânetü'l-Çuds fi târîhi'l-'Arab ve'l-Müslimin. Amman; 1988. s.41.

²¹ Armstrong C. s.538

²² İhsanoğlu E. 2. Cilt. s.223-361.

²³ El-Aseli. Kudüs. s.337.

²⁴ El-Aseli K. C. Mekânetü'l-Çuds. s51.

²⁵ Al-Hanbali M. Al-Uns al-Jalil fi Tarih al-Quds wa al-Khalil [The Significant Ambiance in the History of Jerusalem and Hebron], 2. Cilt. Amman; 1973. s.247.

²⁶ BOA. DH. MKT. 1581/37 (2 Rebiülâhîr 1306/6 Aralık 1888).

²⁷ ed-Debbâğ M. M. 10.Cilt. s.135.

yüzyılda Kudüs'te İngiliz-Protestan ahalisinden toplam 232 kişinin şehirde yaşamasına karşılık 338 öğrenci kapasiteli altı okulun yanında bir yedincisininin açılması için çalışılmıştır.²⁸ XIX. yüzyılda Kudüs'te Kız Yatılı Okulu, Erkek Yatılı Okulu ve Amerikan Arkeoloji Okulu olmak üzere üç Amerikan okulu bulunmakta idi.²⁹ Kudüs'te Fransız, dikiş kız okulu, Yahudi, Yunan Ortodoks erkek okulu ve 1860 yılında Alman Dr. Schneller Suriye yetimler evi kurulmuş, bu okulda yetimlere meslek ve dil öğretimi yapılmıştır. Bu okulda yaklaşık 700 öğrencinin okuduğu kaydedilmektedir. Çini, marangozluk, demircilik gibi meslekler de öğretilmiştir.³⁰

Kudüs'te ki Yahudiler okullarında³¹ Tevrat ve Talmud okutan okullar olduğu gibi modern bilimleri okutan okullar da mevcuttu.³² 1850'li yıllarda Kudüs'teki Yahudi toplumun önemli isimleri özellikle kızlara yönelik mesleki eğitim vermeye çalışmışlar ancak hedefledikleri başarıya ulaşamamışlardır. Yahudiler, Sefarad hahamların desteği ile 1850-1860 yıllarında Yahudi mahallesinin kuzeydoğusundaki, Avusturya himayesinde açılan Laemel Okulu, Evelynde-Rothschild Okulu gibi genel ve mesleki öğretim okullarını açabilmişlerdir. 1880'li yıllarda çocuk yuvaları, Almanlar tarafından açılan İbrani Öğretmen ve Ticaret Okulu, 1889'da İbrani Dili Akademisi ve 1909 yılında açılan ve İbrani Beden Eğitimi Okulu Siyonistler tarafından açılan gece kursları, çocuk bahçeleri gibi eğitim kurumları sayesinde İbranice kullanımı yaygınlaştırılmıştır. Ayrıca Yahudi öğretim kurumları için öğretmen ihtiyacını karşılamaya yönelik öğretmen okulları, dini ve arkeolojik araştırma enstitüleri ile heykeltıraş Boris Schartz tarafından Siyonist yardımları sayesinde "yeni bir Yahudi sanatı" oluşturmak amacıyla 1906 yılında kurulan bir sanat ve zanaat okulu da açılmıştır.³³

²⁸ Saydam A. Osmanlı Medeniyeti Tarihi. Trabzon; 1999. s.465

²⁹ Ortaylı İ. Osmanlı İmparatorluğu'nda İktisadi ve Sosyal Değişim. Ankara; 2000. s.331.

³⁰ Barthel (Hrsg) G. Lexikon Arabische Welt. Darmstadt; 1990. s.307; Nicault C. s.92.

³¹ İhsanoğlu, 2. Cilt. s.356.

³² Nicault C. s.92.

³³ Nicault C. s.78, 92.

OSMANLI DÖNEMİNDE KUDÜS'TEKİ KÜTÜPHANELER

Medeniyetin göstergelerinden birisi olan ve Kudüs'ün eğitim ve kültürel hayatının en önemli kurumlarından biri de kütüphanelerdi. Kudüs'te ilk bilinen kütüphane Hıristiyan manastır kütüphaneleri olup bunlardan bazıları İslâm Filistin'e girmeden önce de mevcudiyetini sürdürebilmişlerdi. İslâm fethinden sonra camilerde ve zaviyelerde kütüphaneler oluşturuldu. Kudüs'te en eski kütüphane Kahire'de ki Fatimî Darulhikme kütüphanesine eş olan XI. yüzyılda kurulan Fatimî Darulhikme kütüphanesidir.³⁴

Osmanlı Döneminde Kudüs iki tip kütüphane vardı, Kamu ve özel kütüphaneler, kamu kütüphanelerin en önemlisi ve en eskisi Aksa Camiinin kütüphanesi olup buradaki kitaplar genel olarak Kur'an ve Kudüs üzerine yazılan eserlerdi. Diğerleri de Eşrefiyye ve Kadiriyye gibi medrese kütüphaneleri ve manastır kütüphaneleridir.³⁵ Memlük ve Osmanlı sultanlarının Mescid-i Aksa'ya hediye mushaf göndermeleri adettendi.³⁶ Osmanlı Maarif Bakanlığının yıllığında Kudüs'te Al-Khalidiye/Halidiyye adı altında bir kütüphane olduğu, 1317 hicri/1900 miladi yılında kurulduğu ve 1318 kitaba sahip Hacı Ragip Al-Khalidi/Halidi'nin annesi tarafından kurulduğu kaydedilmiştir.³⁷

Okulların kütüphanelerine bakıldığında; her okulda kitaplara mahsus salonlar mevcut olup bunlar görevli memurlar tarafından kontrol edilmekte idi. XIX. yüzyılında Al-Amıniye/Eminiyye okulunda, okulun idarecisi Muhammed Salih Al-İmam'a ait kitaplar için özel bir salondan bahsedilmektedir. Kudüs'te ki Şer'i Mahkemelerin sicillerine göre Habeş dilinde yazılan kitaplar Al-Sultan Manastırında bulunduğuna işaret edilmektedir.³⁸

³⁴ al-Munajjid S. Kitabu waqf As'ad Basha al-'Adhm hakim Dimashq. 1138 H-1143 H. Dar al-kitab al-jadid. Beirut; 1980. s.24.

³⁵ Nicault C. s.92-93. Köse F. B. Osmanlı Dönemi Kudüs'ünde İdari Ve Sosyal Yapı. BELGÜ Ardahan Üniversitesi İnsani Bilimler Ve Edebiyat Fakültesi Dergisi 2015; 1(1): 185.

³⁶ Kudüs Şer'iyye Sicilleri, nr. 44, s. 500

³⁷ ed-Debbâğ M. M. 10.Cilt. s.137.

³⁸ Nicault C. s.92-93; Köse F. B. s.186.

OSMANLI DÖNEMİNDE KUDÜS'TE BASIM VE YAYIN İLE İLGİLİ BİRKAÇ ÖRNEK

Kudüs'ün çok dinli, çok dilli çok kültürlü beldelerden birisi olduğu yukarıda çeşitli vesileler ile ifade edilmişti. Bu durum idareden, topluma, ekonomiden eğitime, dinden demografiye her alanda etkisini göstermiştir. İlmî hayat ve eğitim le ilgili arşiv belgelerine yansıyan örnekler baktığımızda bu yansımaların örneklerine şahit olmaktadır.

Merkezden gönderilen mazbatada, Kudüs'te Fransisken Rahipleri Matbaasında Arapça ve Fransızca olarak basılıp dağıtılan et-Tarihu'l-Kenâyis adlı kitapta İslâm'a, Peygamberine ve Müslümanlara hakaret edildiğinden, Müslüman-Hristiyan çatışmasına sebep olabilecek böyle bir kitabın Arabistan'da basılmasının önlenmesi için gerekli tedbirlerin alınması gerektiği ifade edilmektedir.³⁹

Dahiliye Nezareti Umumiye idaresinden gelen yazıdan Osmanlı Devleti'nin teknik gelişimi ile ilgili bilgi edinmekteyiz. Belgede; Muavenet-i Milliye Cemiyeti uçağının Kudüs'e giderken Kuneytara Kazası'yla Taberiya kazası civarında düşmesi üzerine bunun sebebini araştıran teknik heyetin düzenlediği evrakla çekilen fotoğrafların gönderildiğinden bahsedilmektedir.⁴⁰

Harbiye-i Hâssa-i Şahane Tahrirât Kalemi'nden azine-i Hassa Nazırı Ohannes'in imzasını taşıyan belgede, Şeria Nehri ve Avce Suyu üzerine elektrik santrali kurularak Kudüs ve Yafa'nın elektrikle aydınlatılması ve Kudüs ile Beytullahm arasında tramvay işletilmesinde kullanılması gereğinden bahsedilmektedir.⁴¹

Suriye vilayeti Meclis üyelerinin mühürlerini taşıyan ve Dahiliye Nezaretine gönderilen belge ise Paris'te bulunan Cemiyet-i Umumiye-i İsrailiye adına Yafa'da bir ziraat okulu açılmasının Suriye Vilâyeti Meclis üyeleri tarafından uygun görüldüğü ve bu çerçevede hazırlanan şartnamenin gönderildiğinden bahsetmektedir.⁴²

Yıldız sarayı Hümayunundan gelen İradede "Akka'da inşa olunan mekteb-i rüşdiyenin nâm-ı nâmî-i cenâb-ı Hilâfetpenâhî'ye nisbetle tevsîmi bu bâbda istid'â-yı müsaade-i seniyyeyi hâvî şehri mezkûr ulema ve eşraf ve memurîni ve bazı ahali taraflarından keşide edilip manzûr-ı âlî buyurulan telgrafnâme üzerine şeref-sâdır olan irâde-i seniyye-i cenâb-ı Hilâfet-penâhî iktizâ-yı âlisinden olmakla ol bâbda emr u fermân hazret-i veliyyü'l-emrindir."⁴³ İfadeleri yer almaktadır.

Dahiliye Mektubi Kaleminden çıkan bir diğer belge ise Filistin Rus cemaati tarafından Akka ve Trablus civarında ruhsatsız olarak açılan okulların ders programları hükümetçe tasdik edilmeden eğitim ve öğretime devam etmeleri sakıncalı olacağı gibi, kapatılmalarının da bazı mahzurları olacağından; bu durumun Suriye Vilâyeti tarafından gereği yapılmak üzere Sadaret'e bildirildiği ifade edilmektedir.⁴⁴

Nablus Mutasarrıflığından Beyrut Vilâyeti Vekâlet-i Aliyyesi'ne gönderilen gizli belgede, İngilizlerin Filistin'de nüfuzlarını artırmaya yönelik faaliyetlerde bulunması ve Mescid-i Aksâ ve Sahratullahü'l-Müşerreffe civarındaki öğrencilere tahsis edilen binaların başkalarının işgal edilerek amaç dışı kullanıldığından, Kudüs sancağında Osmanlı kültürünün iyice zayıflayarak ecnebî kültürünün hakim duruma geçmesini sağladığı; Kudüs'te Osmanlıca ile birlikte fen ve din ilimlerinin okutulacağı Mısır'daki el-Ezher'e denk bir üniversitenin kurulması ve amaçları dışında faaliyet gösteren manastır, mektep ve yetimhanelerin resmî takibe alınarak yabancıların eline geçmesinin önlenmesi gerektiğinden bahsedilmektedir.

SONUÇ

İlmî hayatın belirleyicilerinden birisi olan eğitim hayatına Osmanlı Kudüs'ünün penceresinden bakılan bu çalışmada, Kudüs'ün kendi yapısından kaynaklanan çoklu durumun yansımaları görülmüştür. Osmanlı döneminde, çeşitli kurumların faaliyetlerini sürdürmelerinde görüldüğü üzere şehrin idari ve toplum yapısında Memlûklerden gelen uygulamaları devam ettirdikleri dikkat çekmiştir.

³⁹ BOA. ŞD, 2270/26 (17 Ramazan 1289/18 Kasım 1872)

⁴⁰ BOA. DH. İD, 176/48. (21 Rebiülahir 1332/17 Mart 1914)

⁴¹ BOA. Y. MTV, 285/162. (24 Safer 1324/19 Nisan 1906).

⁴² BOA. ŞD, 2269/24 (16 Zilhicce 1286/15 Şubat 1870).

⁴³ BOA. İ. HUS, 3/1310.S/52 (8 Safer 1310/30 Ağustos 1892).

⁴⁴ BOA. DH. MKT, 2591/121 (4 Zilkade 1319/22 Şubat 1902).

Osmanlı Devleti Mekke ve Medine'den sonra diğer kutsal belde olarak addettikleri Kudüs'e her anlamda önem vermişlerdir. Mescid-i Aksa ve etrafındaki yapıların, imar faaliyetlerinin banilerine bakıldığında padişah ve yakınlarının vakıfları olduğu tespit edilmiştir.

Osmanlı Devletinin içinde bulunduğu durumlardan Kudüs de etkilenmiştir. XVI. Yüzyıl refahı XVIII. yüzyıldan sonra yakalanamamakla beraber,

ilmî yönden gerileme için XIX. yüzyıl sonlarını bekliyoruz. Bunun sebebini Kudüs'ün iç dinamiklerinde aramak gerekmektedir.

İlmî yapıyı Kudüs'ün mekteplerinde kütüphanelerinde ve ilmî çalışmalarında ve basın yayın hayatında yakalamaya çalıştığımız bu beldenin eğitim faaliyetlerine hemen her dönem önem verildiği diğer tespitlerimiz arasında yer almaktadır.